

La formació en valors, condició de ciutadania

Miquel Martínez

L'educació en valors no s'esgota en la tasca de l'escola ni en la del professorat; fan falta complicitats socials i compromisos clars en la manera d'organitzar el sistema educatiu. L'educació i en especial l'educació en valors implica aprenentatges al llarg de tota la vida que no sempre són formals i escolars. Els països que confien en la societat civil no tenen d'altre remei que formar en valors. La formació ciutadana afectarà el desenvolupament social, cultural i econòmic dels països i l'eficiència dels seus sistemes de governança.

Educar és crear condicions. Els professionals de l'educació es passen la major part del temps fent tasques logístiques, és a dir, creant condicions. En alguns moments, a més, ensenyen continguts, procediments i actituds. És una tasca complexa i difícil, que sovint té elements propis de la tècnica o derivats del coneixement científic, però també d'altres que provenen del coneixement ordinari, de la intuïció, de l'experiència. Es tracta de coneixements i pràctiques molt propers al món d'allò que en podríem dir *artesà*.

La tasca de creació d'aquestes condicions és artesana i tècnica, complexa, fonamentalment humana. Per això educar en valors no pot fugir d'aquesta percepció: a més de la feina de creació de condicions, també cal proposar maneres i pràctiques adients per fer possible aprendre èticament. En això s'hi ha avançat, gràcies sobretot als professors, les professores i els mestres que hi estan treballant cada dia.

Hem d'entendre l'educació en sentit ampli i durador, malgrat el fet que les experiències fonamentalment s'hagin aplicat a la infància i a l'adolescència, en els espais formals de l'escola. Al nostre país, en els últims quinze anys, hi ha hagut professorat que s'ha ocupat de manera sistemàtica de la tasca pedagògica al voltant dels valors. Ara ja sabem, doncs, que hi ha unes formes millors que d'altres per educar en valors.

SENSE ENCICLOPEDIÀSME

Quan parlem de fer propostes d'aprenentatge ètic, hauríem de tenir presents tres qüestions. La primera és que educar en valors no és tan sols atendre la formació de la persona en allò que identifiquem com a actituds, valors i normes. Una

proposta d'educació en valors no es pot esgotar només treballant aprenentatges actitudinals. Com tampoc no es pot reduir als aprenentatges informatius o als conceptuals. Hem de fugir dels reduccionismes que fan els plantejaments enciclopèdics d'educació en valors. Quan educa en valors, a l'educador no el preocupa formar una persona *experta en valors*, sinó que pugui viure d'una forma ètica i saludable. El que l'interessa és dominar una sèrie de sabers, de maneres de fer que el capacitin com a persona per viure en aquest món i contribuir a transformar-lo en un lloc més just i equitatiu. Per tant, no pot orientar-se exclusivament a un aprenentatge informatiu, o actitudinal; requereix la combinació d'aquests dos tipus d'aprenentatges i també d'altres de procedimentals. Si identifiquem que en els processos educatius aprenem uns coneixements, aprenem a fer coses i aprenem unes actituds i uns valors, aleshores un programa d'educació en valors requereix tractar els tres àmbits de manera integral.

A hores d'ara ja podem dir que hi ha unes formes millors que d'altres per educar en valors

Tots hem constatat que hi ha persones que valoren el diàleg però que no saben dialogar o bé no tenen actituds favorables a fer-ho. També en coneixem que parlen i parlen sense cap qualitat argumental o sense coneixement de causa. Per tal d'evitar-ho la proposta que formulem integra aquests tres nivells d'aprenentatge: informatiu i conceptual, procedimental i actitudinal i relatiu al món dels valors.

La segona qüestió fa referència al grau d'intencionalitat pedagògica, que podríem sintetitzar amb la idea que qualsevol proposta d'educació en valors ha de pretendre canviar coses, millorar les condicions del procés d'educació i optimitzar la persona de forma intencional i sistemàtica. Per a això requereix l'acció de professionals i del professorat en especial.

La tercera qüestió és que ha de ser una proposta que afecti la persona en la seva globalitat, no tan sols en un nivell cognitiu racional, sinó també en els sentiments i la voluntat. Raó, sentiment i acció, voluntat concretament, són tres elements necessaris a tenir presents.

UN CANVI DE MIRADA

Perquè de veritat es pugui abordar una proposta d'educació en valors en la societat actual és necessari un cert canvi de mirada del sentit i de la funció que té el professorat. Això requereix replantejar qüestions que estan una mica allunyades del que podria ser el disseny d'estratègies, d'activitats o de l'elaboració de materials curriculars. Són importants, certament, però ho és igualment plantejar-se a fons com contribuir a aquest canvi de mirada del professorat, com dissenyar plans de formació permanent i de formació inicial que capacitin el professorat per abordar aquesta tasca de forma satisfactòria.

No és fàcil emprendre la tasca d'educar en valors sense una certa densitat informativa sobre qüestions ètiques, i probablement la formació que en té el professorat, en termes generals, sovint és molt deficitària. Tampoc no és senzill educar en valors sense estar entrenat en com abordar situacions socialment controvertides de forma que no s'inculquin valors, sinó

que es contribueixi que la persona creixi i construeixi de manera singular la seva matriu de valors.

Per tant, és una tasca possible però difícil, que requereix un canvi de mirada i probablement un canvi de perfil de formació del professorat. No és fàcil engegar aquesta tasca de manera individual i, d'altra banda, el professorat no sempre està acostumat a treballar en equip. I aquesta és una tasca que afecta el conjunt de la institució i requereix, per tant, la complicitat de tot el professorat.

Hem de fugir dels reduccionismes que fan els plantejaments enciclopèdics d'educació en valors

En segon lloc, una proposta d'educació en valors també ha de reflexionar sobre el model d'escola en què estem compromesos com a societat. No és el mateix defensar un model d'escola homogènia, organitzada en funció del rendiment intel·lectual dels estudiants, que plantejar i proposar un model d'escola plural on l'heterogeneïtat sigui una constant. No es pot fer educació en valors per a una societat plural des d'una política educativa d'escola homogènia, tancada i allunyada

d'aquesta diversitat. És difícil aprendre a viure democràticament en societats diverses si la convivència amb aquesta diversitat no es practica de manera natural i quotidiana.

I, en tercer lloc, cal que hi hagi complicitats socials que donin la idea que crear capital social és bo i necessari. Hi ha plantejaments polítics que sí que entenen aquesta trama moral de la societat civil, capaç de crear vincles de reciprocitat. Aquest és un dels valors que hauríem de promoure en l'Europa en què pensem i rebutjar altres plantejaments que ignoren que sigui important o que fins i tot mostren les seves pors al respecte.

Podríem posar les condicions pedagògiques i didàctiques perquè a l'escola es poguessin treballar els valors, però no seríem eficaços si no hi hagués complicitat, ni un model d'escola capaç, ni una formació de professorat adequada per tirar-ho endavant. Aquests han estat algunes vegades els defectes de les propostes en educació en valors, que han quedat en l'elaboració de materials curriculars, en la declaració de bones intencions i en canvi no han produït els efectes més potents que, sens dubte, podrien haver generat.

PRAGMÀTICA DE L'ÈTICA

Hi ha tres vies fonamentals d'aprenentatge ètic. Algunes teories sobre els valors i sobre l'educació en valors n'emfasitzen més unes que d'altres. Nosaltres aprenem èticament a través de la pràctica i de l'exercici, per això és tan important el context en què vivim i en què ens eduquem, perquè és el que realment aprenem. La cultura i el context no solament tenen influència en nosaltres, sinó que determinen les respostes davant determinats estímuls. I òbviament ens fan fer, sentir i valorar d'una manera i no d'una altra.

També aprenem per observació, i per això els efectes dels models presents en la nostra societat, abans més controlats per la família o per l'escola, avui s'escapen completament al control, perquè estan presents en sistemes de comunicació globalitzats que permeten l'accés

a informacions i models que exhibeixen estils de vida diferents als de la pròpia cultura o al model d'educació que es considera com a ideal. L'observació i la imitació de models que per aprenentatge social ens marquen socialment, són una altra de les vies d'aprenentatge ètic. A voltes això preocupa molt el professional de l'educació perquè poden ser una font de moralitat negativa. Hem d'aprendre a explotar l'excel·lent material pedagògic de *contravalors* que sovint estan presents en la televisió o en d'altres canals mediàtics, com alguns autors han reivindicat, per analitzar i comprendre críticament.

I en tercer lloc, una via claríssima d'aprenentatge ètic és el que podríem anomenar la d'elaboració i construcció autònoma i personal de matrius de valors. Com a educadors, nosaltres hauríem de ser conscients que podem actuar a través de la tercera via, que és la que clàssicament utilitzem, però que no hem de descuidar les dues primeres. La primera permet aprendre d'una forma ambiental, informal; la segona ha de ser considerada d'una manera especial, perquè estem en una societat on l'observació de models i l'aprenentatge social són elements centrals de conformació humana i de *marcatge social*.

Al nostre país hem viscut, gràcies a determinades sèries televisives, canvis de percepció social sobre determinades minories o sobre formes de comportar-se socialment. És així que de forma eficaç s'han canviat maneres d'entendre determinats tipus de relacions de forma més eficaç que a través de qualsevol campanya escolar. S'han corregit addiccions al tabac, per exemple, de forma més potent a través d'alguns models susceptibles a l'observació que a través del discurs del professorat intentant convèncer i modificar hàbits. Per tant, no menyspreem cap d'aquestes vies perquè totes tres són susceptibles d'un bon aprofitament per produir tres tipus de resultats d'aprenentatge: hàbits i virtuts, models, i matrius de valors.

Hàbits i virtuts

La formació d'hàbits és un clàssic en l'educació en valors. En efecte, educar en valors implica la *formació d'hàbits i l'aprenentatge de virtuts*. Com ho podem veure, per exemple, en la construcció d'una ciutadania republicana, és a dir, preocupada no solament pels drets, la justícia i l'autonomia, sinó també i especialment per la participació i l'expressió política, per la cerca del bé comú.¹

Malgrat tot, seria un error entendre que un model d'educació en valors s'esgota en això. Estaríem molt a prop d'un model d'educació cívico-social, heterònom. Fins i tot podríem estar davant un model que destaca el paper de la cultura per sobre de tot per entendre l'ordre polític, tocant alguns dels enfocaments que a Estats Units tenen més força en aquest moment, en la línia de la formació del caràcter de Thomas Lickona. Tot i que mostra aspectes positius, és discutible perquè confon tot resultat de l'aprenentatge ètic amb l'aprenentatge d'unes virtuts, desitjables però no suficients. Som conscients que precisament la creació de capital social a vegades obliga a l'assumpció de normes i a l'acceptació de sancions que s'associen a les nor-

Moltes propostes d'educació en valors han quedat limitades a l'elaboració de materials curriculars i a la declaració de bones intencions

mes perquè els hàbits de reciprocitat es compleixin i les societats funcionin. Per tant, afirmem que els aprenentatges dels hàbits i de les virtuts són importants, però no suficients, perquè podrien perfectament aprendre's sense cap incidència de caràcter personal, singular crític o transformador del nostre món en un altre de més just i democràtic.

Models

Un resultat clàssic de l'aprenentatge ètic és la *imitació de models*. I això és important, perquè l'educador i els iguals són models susceptibles de ser imitats, igual que els pares o les mares. Aquesta és una font bàsica de molts resultats d'aprenentatge en valors i en contravalors. En el cas que els models integrin contravalors o estils de vida contraris a la proposta de vida que considerem ideal, en lloc d'analitzar aquesta font d'aprenentatge com una cosa que cal evitar, convé considerar-la com un canal natural d'*endoculturació* que cal saber regular en funció de la nostra singular matriu de valors. Al marge que els efectes siguin o no negatius en funció del nostre parer, de segur que resulten excel·lents oportunitats per construir sistemes i estils de vida alternatius, orientats en funció de processos d'autocontrol guiats per valors de llibertat, justícia i dignitat.

Matrius de valors

En tercer i últim lloc, si la nostra intenció és educar per a una societat plural i diversa, com la nostra, és crucial que la persona estigui entrenada a construir *matrius de valors propis*. No es tracta tant de construir valors, sinó de construir matrius singulars, és a dir, *jerarquies de valors*. Aquestes estan en funció del context, i de la relació que s'estableixi entre el subjecte i el context, i és aquí on la tasca pedagògica potser sigui més interessant.

De la mateixa manera que la línia de formació del caràcter pot explicar la primera via d'aprenentatge (a través dels hàbits i les virtuts), les teories que interpreten molts dels aprenentatges de tipus ètic des de la perspectiva més conductista podrien explicar la segona via d'aprenentatge (a través de models socials). També és cert que la tercera via –les matrius de valors– s'explica millor a través dels treballs sobre desenvolupament moral i educació en valors. Però cal tenir en compte que el nostre objectiu és produir un resultat que no consisteix solament a saber construir matrius de valors, com tampoc pot estar únicament centrat en l'aprenentatge de virtuts. No podem formular un programa d'educació en valors

Una via claríssima d'aprenentatge ètic és la d'elaboració i construcció autònoma i personal de *matrius de valors*

com si fos exclusivament un programa del desenvolupament del judici moral; no seria prou global ni prou integral. Si són ideals que ens agradaria compartir com a comunitat, la realitat en la qual eduquem hauria d'estar integrada i tenir presents clarament aquells valors com a *qualitats del context*.

LES INTENCIONS DE LA PEDAGOGIA

Hem parlat de la imitació com a factor central i de l'elaboració personal. Juntament amb la pràctica són les tres vies fonamentals d'aprenentatge ètic. Però dèiem que tota proposta d'aprenentatge ètic havia de tenir una intenció pedagògica, ha de procurar produir canvis en la persona.

Aquesta intencionalitat se situa entre el que podríem anomenar un plantejament sobre els valors propi de l'àmbit de les finalitats generals i un altre propi de l'àmbit de les tècniques i de les estratègies. Entre aquests dos nivells hauríem d'intentar identificar què vol dir realment la *intencionalitat* pedagògica. És a dir, no es tracta tant de definir quins són els valors i ensenyar-los, ni tampoc de dir *com* s'han d'ensenyar. Aquest fóra un discurs excessivament pragmàtic i l'altre és un discurs que difícilment aterra a la realitat del procés d'aprenentatge ètic.

La intencionalitat pedagògica en el fons es mou en un terreny una mica intermedi. En dir que educar en valors és crear *condicions* el que també s'afirma és que hauríem de poder ser capaços de decidir quines són les condicions perquè determinats tipus d'aprenentatges ètics es puguin produir. L'acord sobre quins són els grans valors que hauríem d'acceptar com a desitjables és relativament fàcil. La qüestió és quines són les condicions que hauríem de generar per tal que aquests valors siguin apreciats per si mateixos i que la seva absència, quan es produeixi, sigui denunciada.

Hem de tenir en compte que hi ha, com a mínim, quatre factors clau que intervenen en l'acció pedagògica: el subjecte de l'aprenentatge, el professorat, la institució i els continguts d'aprenentatge. Aquests quatre factors són presents sempre, en qualsevol acció pedagògica, i en l'àmbit dels valors és important que els tinguem presents *tots*, perquè evidentment en aquest conjunt tots tenen un paper central i descarregar el pes en un d'ells excessivament –com sovint passa– pot ser un error greu.

Els agents promotors de valors no són únicament el professorat, ni evidentment, l'escenari exclusiu l'escola. És evident que n'hi ha altres: els iguals, els agents socials, els líders socials i polítics, del món de l'espectacle o de la cultura produeixen efectes susceptibles de ser imitats a través de models que tenen un pes molt fort en la formació en valors d'una societat. Conseqüentment aquests, i de manera especial els models presents en els mitjans de comunicació, han d'entomar-se des de l'escola probablement com a element de treball. Al marge que aquests agents, la mateixa institució formativa és un espai on l'equip pedagògic genera com a mínim tres tipus de decisions: en la selecció dels continguts d'un currículum, en l'organització social de l'espai de l'aprenentatge i en la tria de materials curriculars.

Segons el tipus de material que s'esculli, segons com s'organitzi socialment l'espai d'aprenentatge i segons com se seleccionen els continguts a tractar, s'estan realment generant condicions per apreciar uns valors i denunciar la manca d'uns altres. Per tant, no és un tipus d'ac-

Els aprenentatges dels hàbits i de les virtuts són importants, però no suficients per a la transformació del nostre món en un altre de més just

ció neutra, sinó que marcarà de forma claríssima el que després es pugui intentar assolir determinats hàbits, virtuts i valors d'una manera més explícita, més comunicativa.

IMPLICACIÓ ACTIVA

Fins aquí hem comentat les vies d'aprenentatge, els resultats d'aquest aprenentatge, els agents promotors de valors; hem vist una certa complexitat i hem volgut destacar la complexitat que tenen els processos d'aprenentatge ètic. També hem intentat expressar algunes reflexions sobre les condicions que haurien d'acompanyar aquestes propostes d'aprenentatge ètic. Però ara hauríem d'intentar concretar quins serien fonamentalment els eixos entorn dels quals hauríem de treballar amb les propostes d'educació en valors. Fonamentalment es tracta de crear condicions que promoguin, en primer lloc, implicació en projectes col·lectius; en segon lloc, exercici de la responsabilitat; en tercer lloc, ciutadania activa, i en quart lloc, inclusió social.

El primer d'aquests objectius no és fàcil d'assolir però és central si volem arribar a promoure una ciutadania activa, implicada, capaç no tan sols de construir models de vida bona, sinó també de construir models de vida justa i d'intentar transformar la societat en funció de criteris d'equitat i dignitat. Sense implicació en projectes col·lectius, serà difícil, i sobretot a Europa, que puguem tirar endavant molts d'aquests en els quals haurem de desplaçar l'interès particular per l'interès comú. Treballar-hi suposa afectar no tan sols la raó i el sentiment, sinó també la voluntat. És difícil educar per a la solidaritat sense ensenyar a assumir petites contrarietats. El sistema educatiu ha evitat excessivament l'error, el fracàs i la contrarietat.

El sistema educatiu i els educadors hem de recuperar el valor pedagògic de l'esforç, no com ho deia l'exministra d'Educació Pilar del Castillo, però sí que convé destacar pedagògicament l'esforç. És molt difícil que una persona aprengui a renunciar a interessos particulars en funció d'un bé comú i que entengui que el bé particular és legítim únicament si no està en contra del bé comú si, d'altra banda, aquesta persona no està avesada a acceptar petites limitacions. La població de les zones més riques del món haurà d'acceptar que aquest bé comú no suposarà probablement la millora dels béns particulars que tenim.

No podem formular un programa d'educació en valors com si fos exclusivament un programa del desenvolupament del judici moral

Segon objectiu: aprendre a exercir la responsabilitat. Ser responsable vol dir que la persona en formació es faci càrrec del món on li ha tocat viure. Vol dir també assumir les conseqüències de les seves accions, reconèixer que n'és l'autor i que és responsable dels seus comportaments. La responsabilitat requereix reflexió sobre les conseqüències de les nostres accions i treball sobre els sentiments morals com a actors i com a observadors. Però l'exercici pràctic de la responsabilitat no es pot substituir per cap de les altres vies, n'és condició necessària. Per tant, acceptar que l'error és una oportunitat per superar-nos és una bona forma d'entendre el concepte de responsabilitat.

Tercer objectiu: promoure una ciutadania activa consisteix a passar de la posició d'espectador a la de partícip autèntic. L'àmbit de l'educació ambiental ens dóna moltes lliçons al respecte, com a sector en què la cerca del bé comú com a condició necessària del bé particular s'ha comprès que permet diferenciar una ciutadania arrelada només en els drets d'una altra arrelada en els drets i els deures, partícip i actriu. Hem passat d'espectadors a partícips, de defensors passius a actius. L'educació ambiental no pretén formar tan sols consumidors verds, sinó també consumidors austers. Hem de passar a ser proactius i generar una societat transformadora, una ciutadania que millori les seves condicions.

La nostra proposta procura entrenar i motivar per implicar-se en projectes col·lectius, exercir responsabilitat, practicar ciutadania activa i, a més, des d'una perspectiva d'inclusió social. Quan es parla d'inclusió social reconeixem la realitat com a multicultural, no diferencialista, en què el respecte i la tolerància no quedin en mera coexistència. Hem de cercar allò que és comú i que ens permet construir una ciutadania nova, activa, creativa i creadora per a una comunitat més justa i democràtica.

Els criteris bàsics d'acció pedagògica que ens hi menin haurien d'estar presents sempre: el cultiu de l'autonomia de la persona, el diàleg com a única forma legítima d'abordar els conflictes i el valor de la diferència.

No hem de confondre, però, el cultiu de l'autonomia amb el cultiu de la independència. L'autonomia es construeix fonamentalment amb la dependència dels altres, però amb una voluntat de futur de trencar-la. Ens referim al sentit de creació de condicions que facin possible que la persona pugui créixer. Cal que un ambient sigui afectiu, la persona se senti acceptada tal com és i compti amb esquemes de seguretat estables per tal de construir-se de forma autònoma.

El diàleg és una forma d'aprendre a viure en el desacord a una societat sense pensament únic, precisament perquè no sempre és necessari arribar a acords. Per apreciar la diferència com un valor hem d'estar disposats a entendre que existeix respecte cap a l'altre, cap a la comprensió de l'altre i a la seva manera d'estar al món. La societat inclusiva és aquella en què podrem viure de manera democràtica i plural.

NOTES

1. Per a una visió de conjunt del republicanisme (orígens, trets definitoris, evolució històrica, principals corrents o escoles, etcètera), vegeu el dossier «Les fonts del Republicanisme» al núm. 19 d'IDEES. [Nota de l'editor.]

Miquel Martínez és catedràtic de Teoria de l'Educació a la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona (UB), és membre del Grup de Recerca en Educació, Valors i Desenvolupament Moral (GREM), i dirigeix l'Institut de Ciències de l'Educació, de la mateixa universitat.

Aquest text extracta la conferència que Miquel Martínez va pronunciar en les jornades «Els valors avui a l'Europa meridional», organitzades pel Centre d'Estudis de Temes Contemporanis (CETC), l'Institut Europeu de la Mediterrània i el Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya (Barcelona, 28, 29 i 30 d'abril de 2003).